

Şəhla Mehdi qızı Fətəliyeva, Samirə Zəkir qızı Həsənova¹

NİZAMI İRSİ VƏ MİLLİ HÜDUDLAR

Nizami Gəncəvi yaradılığı XII əsr Azərbaycan mədəni hayatından ən parlaq soñufadır. Ömür boyu şairlik etmiş Nizami Gəncəvi hətta böyük hərflər ilə yazdığınış "Şair" sözünü siğmur; adı hər dəfə çəkilində falsafə, astronomiya, hüquq, təbiat, dilçilik, etnoqrafiya kimi elm sahalarının mahir bilicisi epitetlərinə söyləməyi tələb edir. Nizami sözün qüdrətinə inanır. Başarlı heyatının en yüksək xatirəsi olan sözü, elmi və bədi sözü tanrı sevgisi adlandıran Nizami feilən səlib edirdi ki, insanları və müxtəlif növ illəri bir-birinə bağlayan, keçmiş ilə bu gün və sabah arasında qurılmaz köprü yaranan, başarıyyətin vahidliyini, əlməzliyini, tarixi təraqqisinin yürüşünü təmin edən söz qüdrətidir, bir də sözün işe, əmələ çevrilmesi, insan ruhunun əlməzliyidir.

Qələm ki, bu həyatda tərəpənərk ilk dəfə,
Sözdən yazıdı, diqqətlə baxsan birinci hərfə,
Bu xələf pərdəsinə açan zaman ələbəl.

Söz oldu bu cahanda cılvalənən illər gözəl. (1, 36)

Nizami öz əsminin en böyük övladı, dünya vətəndaşı olmağa layiq sonətkardır. Nizami bütün əşrlər, zamanlar üçün öz bədi gicçünü saxlayan əlməz əsrlər yarada bilməş, Azərbaycan poeziyasının beşinci beşinci dayanmış, ona tamamilə yeni mündəricə. inqilab ruh və o vaxtacan misli görünməməş xalqlılıq, başarı qayələr ilə aşınmış romantika, həqiqət işığı gotirmişdir. Xoşnaxıdışdır dahilə! Onlar bu dünyaya vədə deyib öz gözlərinin yumurkan belə, xalqın gözələrini açırlar.

Əsrlərin yüzilliklərindən bəri sevili-sevili oxunub bu gün də ürkəkləri fəth edən dahi Azərbaycan şairi və mütaffekkiri Nizami Gəncəvi yetişən nadir sonət dəhələri içərisindən ən şərəfli yerlərdən birini tutur. Özünpəqəderki Yaxın və Orta Şərqi elmi-mədəni nailiyatlarını darindan manisəsəyərək onları görünməmiş bir yüksəkliyə qaldıran böyük şairin çoxca hətənək zəngin işindən başarıyyəti əbədi düşündürən mühüm icimət-sivasi problemlər öz həllini tapmış, insan qəlbinin on necib hissələri, həyəcanları ifadə olunmuşdur. Dahi sonətkar bədii fikir tarixini insan saadəti, mənəvi, yüksəklik, mənəvi ömür, azad və ədalətli cəmiyyət və bu kimi əhməniyyətinə heç vaxt itirməyən əlməz ideyalarla zənginləşdirmişdir:

Durna ey Nizami, iş zamanıdır;

Fələk etibarsız, dünya fanidir.

Təzə bahar yetir can çeşməsindən,

Yeni palter gedir sözlərinə son (2, 53).

Nizami sonəti özünün humanist ruhu, xalq arzu və istəklərinin aydın, təsirli ifadəsi ilə seçilir. Buna görədir ki, bu zəngin iş bütün dövrələrdə müasir səslənmiş, təqdim olunaraq izlənilmişdir. Şairin bədii yaradılığı qətirdiyi qabaqcıl ənənələr əsrlər boyu yaşamış, neçə-neçə qüdrotlu sonətkarların ideya-estetik inikasına kömək etmişdir:

Şigər qalbo, qəmin dənyaya siğmaz,

Məhəbbət dəğ seli ... macraya siğmaz.

Gözün qan-vaş... soruş hardan sizar qan?

Yağışsa çay olar, dərvayı siğmaz (3, 55).

Bədii yaradılığın tamamilə yeni bir münasibət bəsləyən böyük sonətkar bədii sözün təsir gücünə inanır, onu yüksək qiymətləndirir. Nizami "hikmət bulğası" adlandırdığı şairin öhdəsinə çatın vəzifələr düşüdüyüni xüsusi vurğulayır, söz sonətinin zövqləri oxşamaqla yanaşı, mənəviyyatın təsir etməsini, oxucunu düşünməyə, öyrənməyə, əxlaqı-mənəvi təkmülə səvq etməsini zəruri sayırı:

Düşünconin əvvəli, bütün sayların sonu.

Sözdür yadında saxla, unutma əsla bunu,

Təchilər tac sahibi sanımlar sözü ancaq.

Bəzisi təsir etmiş onu bir başqa sayaq. (1, 33)

Dahi şair Şərqi bədii fikrində qədim bir tarixi olan humanizm, insançılıqlı ideyalarını tamamilə orijinal zəminda inkişaf etdirərək öz yeni əlavələri ilə onu daha da zənginləşdirmişdir. Nizami insan, onun taleyi, cəmiyyətdə yeri, mənəvi ömür və başqa bu kimi başarıyyəti daima düşündürən problemləri yaradılığının baş çıxış nöqtəsinə çevirmiş, mükəmməl təlim səviyyəsinə qaldırmış olur:

Zinqirovlar zinqıldadı, budur, yola düşür karvan,

Sən bu qədim düşərgədən can mülküñə yönəl, ey can.

Çalınan zəng öz naləndir, karvana ulu başçı,

Sən bu karvan zəncirində zəng səsine həmdəm, hayan.

Oyunçasən, nə qədər ki, sən bir qapı çəftəsən,

O zəng kimi nə çək get, istəmə, ya istə aman. (3, 64)

Şair ilk növbədə insanı öz ləyakətini dərk etməyə çağırır, insanlıq heşiyətinin tapdanmasına kəskin etiraz edirdi. Nizami yaradılığında şəxsiyyətin mənəvi zənginliyi və təbiyəvi-əxlaqi kamilləşmənin böşər taleyindəki mühüm roluna böyük əhməniyyət verir. Hər cür əxlaqi qüsurlardan azad, xoşbəxt cəmiyyətin də məhz mənəvi-əxlaqi temizlənmə yolu ilə mümkinlülüy təsdiq olunur:

Var doğu yazmağa madam ki, imkan,

Neçin gəlsin gərkə ortaya yalan?

Qiymətdən salmışdır sözü yalanlar,
Doğrunu danışan möhtəşəm olar. (2, 54)

Nizami özünpəqəderki telimə yen poeziyalı fəlsəfi və etik düşüncələrini getirmiş, cəmiyyətin sağlam ruhla təbiyəsinə kömək edən vasitələr üzərində düşünmüştür. Şairin mətbəli dolayı yollar, inca eyhamlari oxucuya çatdırmaq və insan təbiyətinə nüfuz etməklə dayışdırıcı təsir göstərmək məharəti oxucunu heynar etməyə bilmir.

Sarı qızıl yaranıb ki, bəxş edəsən insanlara,
Sarılığı sevirsənə, buyur, bağda bol zəfəran.

Bəzəkdə bir fayda yox... qızıl tapsan ver möhtəca,

Ömrün boyu qızıl kimi həm qoca ol, həm də cavan. (2, 66)

Bunun üçün Nizami əsərlərində qisa ibratımız hekayelərindən istifadə olunur, müəllif amali xalq ədəbiyyatı nümunələri, hikməti sözlər, mənəvi aforizmlərdən faydalana yolu ilə oxucuya çatdırır. Nizami insanı dinc, məhrəban münasibətlərə dəvət edir, mənəmlik uğrunda işğalçılıq məqsədi ilə aparanın müharibələrinə əleyhina çıxırı. Şair qurub yaratmaq, firavın həyat sürməyəcək silhədə əmin-amanlıq şəraitində mümkün olacağının döñ-döñə vurğulayır. Bütün insanlara milliyətdən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq eyni məhəbbətlə yananaq humanist sənətkar türk, fars, hind, rus, yunan və başqa mənşəli qohrəmanlarını da milli mənşəbiyyətlərinə görə deyil, insan keyfiyyətinə görə qiymətləndirir. Müxtəlif xalqların dünya mədəniyyətinə verdilər mənəvi dəyərləri ehtiramlı xatırlayırdı.

Nizami bəsəri ssadətin içtimai ədalət, adil başçı, ölkənin ədalətli idarəsindən başqa bir yolla əldə edəcəyinə inanır. Şair ilk poemalarından başlayaraq bütün əsərlərində bu problemə döñ-döñə qaytmış, yaratdığı ədalətli şah obrazları vasitəsilə zəmanətdə xalqın mövqeyini qoruyan qanunları arzulayır, zəmanət hökmətlərini, eləcə dövlətin idarəsində məsul olan şəxsləri xalqın qayğısına qalmaga, ölkənin abadlığı ilə yaxından məşğul olmağa çağırırı:

Zülmün və əsəratın evimi etdi tarac,

Yoxsus kiməsizlərdən bir daha almadi bac.

Qalmadı bir ölkədə zülmündən zərrə əsər,

Nuşirəvan çok adil oldu ölöne qədər (1, 32).

Dahi sənətkar Hürmüz, Məhən Banu, Şirin, Nüshə, İskəndər kimi ədalətli şah obrazları yaradaraq onları zülməkar Dara, Yəzdiştird və başqa qəddər hökmətlərə qarşı qoymuş, onların aqibətlərini müasirlərinə ömək göstərməşdir. O, hökmətlər və xalq problemlərinin həllində gəh qusuları söhbətləri, gəh qoca Zahidin doğruluğunu, gəh də qoca qarının casarəti ittihamları ilə dövlətin ədalətsiz şahlarına xalqın narazılığını çatdırır, ixtiyar sahiblərinə ölkənin asaviş naminə qoylan qanunları pozan yegana oğlunu cəzalandıran Hürmüzün ədalətini ömək göstərməklə qanun qarşısında hamının bərabər olmasına bildirmək istəyirdi. İnsan zakasına, onun ağılna və hürərinə dərin inam bəsləyen böyük şair əsərlərində elin qəziləndən təz-tez bəhs etmiş, əmək və zəhməti insanın şəraf və ləyakətin müəyyənləşdirən bir amil kimi qiymətləndirmişdir. Nizami Şərqi epik şeiri tarixində humanist ideyalarla bağlı vətənpərvərlik duyularının on gəzel tərənnümçüsü kimi tanınır. Vətəni yaxlardan xilas etmək haqqında Şirin Xosrovə nəslihə, qanuni varişi olduğu taxt-taci yadlanın əlindən igidliklə alan Bəhramın qətiyyəti, İsgəndərin Yunanistan və doğma xalqına məhəbbəti bu dediklərimizə an yaxşı subitbur.

"Xəmsə" də Nizaminin ana vətəni Azərbaycan haqqında da məhəbbətə bəhs olunur. "Xosrov və Şirin" əsərində qohrəmanı dəfələrlə Azərbaycana gətirir vətənpərvər şair bu ölkəni təbii gözəzliliklərdən, Məhən Banu kimi Əfrasiyab soylu, ədaləti, ağıllı hökmətlərden, onu qardaşı qızı Şirin və onu əhatə edən türk qızlarının casarət və hürərindən qurur hissi ilə danışır:

Bu dişı şirlərin at minməsindən,

Lap heyran olmuşdu, Xosrov görərkən.

Her biri meydanda birləşmə idi.

Ov axtarən zaman əjdahı idi (3, 19).

Nizami sənətkarlığının dərin bəsəri məzmunu, orijinal poetik məziiyyətləri şairi öz soləflərindən ayıraq, onu dünya ədəbiyyatında yeni bir ədabi məktəbi yaradıcısı kimi tanıtmışdır. Nizami ədabi məktəbi Hindistandan tutmuş Balkanlara qədər geniş bir ərazilədə şöhrət taparaq, hind, fars, türk, özbek, türkmen, qazax, əfqan və başqa Şərqi xalqlarının ədəbiyyatlarına güclü təsir göstərmişdir. Şərqi ədəbiyyatında Dəhləvi, Əbdürəhəman Cami, Əlişir Nəvai, Həmidullah Həmid və başqa "Xəmsə" müəllifləri meydana çıxmış, Arif Ərdəbilli, Haqiri, dahi Azərbaycan şairi Füzuli və azərbaycanlı şairlər, özbek şairlərindən Heydər Xərəzmi, Süheyli, türkmen şairi Əndəlib və başqları Nizami mövzularında poemalar yazmışlar.

Nizami poemaları təkəs islam şərqində deyil, həm də xristian ditinyasında da əlməz şöhrət qazanmışdır. Görkəmlü gürçü şairi Şota Rustaveli öz poemasında Nizami qohrəmanlarından danışır. Nizamışunaslıqdə bu yönündə aparanın araşdırılmalarda Nizami dühəsinin Qəribi Avropa ədəbiyyatına təsirindən geniş danışılır, orta əsrlərdə Qəribi Avropada yazılın cəngavərlik romanlarının bir çox cəhətdən Nizaminin əsərləri ilə səsləşdiyi göstərilir.

Nizami əsərlərinin nadir əliyazma nüsxələri Moskva, Sank-Peterburg, Daşkənd, Təbriz, Tehran, İstanbul, Dehli, London, Paris və başqa mədəniyyət mərkəzlərinin kitabxanalarını bəzəyir. Nizami əsərinin öyrənilməsi Şərqi tədqiqatçıları ilə yanaşı, Qəribi tədqiqatçılarının da diqqət mərkəzində olmuş, şairin yaradılığının müxtəlif məsələləri bu gün də Qəribi Avropa və Amerikada tədqiqatçılarının tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Nizami insi xüsusişlərə sahib öz vətəndən dəha məhəbbətə öyrənilmiş, şairin dövrü, həyatı və yaradılığının dərinində və hərəkəfli tədqiq olunmuşdur.

¹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosentli, Naxçıvan Müləmmələr İnstitutu samirehezenova75@gmail.com

Sairin ırsının Azərbaycanda öyrənilməsində H.Arashı, M.Cəfər, Ə.Sultanlı, M.Cəlal və başqa alimlərin müxtəlif topularda məqalələri yadda qalandır.

Nizami yaradıcılığının tədqiqi və təhlili bu gün də diqqət mərkəzindədir və bu sahədə atılan hər bir uğurlu addım bizi böyük Azərbaycan şairinin ölməz böşəri ideyalarına daha da yaxınlaşdırır.

Ədəbiyyat

1. Nizami Gəncəvi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, Bakı, 1953.
2. Nizami Lirika. Səbir sənəsi. Şəhərinə. Bakı: Yüzqı, 1998.
3. Nizami Gəncəvi. Xəmsə. Bakı: "Turan" nəşriyə evi, 2002.

XÜLASƏ

Məqalədə Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı geniş təhlilə cəlb edilmişdir. Burada şairin zəngin bədii yaradıcılığı, XII əsr Azərbaycan mədəni höyatında Nizami Gəncəvinin parlaq bir sahifəddir. Nizami Gəncəvi özünaqədərki Azərbaycan gerçəkliliyin və mənliyin bədii ensiklopediyasıdır. Sözün qüdrəti Nizami Gəncəvi yaradıcılığının əsasını təşkil edir. Doqquz əsrdən əvvəldən qədər ki, bədii sözün qədrini bilən, böşəriyyətin müxtəlif qitələrindən yönələn nəzərləri Nizamının Azərbaycanda ucalan əzəmətli heykəlinə zillənmışdır. Əsrlərin yüzülliklərindən sevilo-sevilə oxunub bu gün də ürkükleri fəth edən Azərbaycan övladı, şairi və böyük mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi yetişən sənət nümayəndələri içərisində ən şərəflisi yerlərdən birini tutur.

Daha şairimiz bədii fikir tarixini insan saadəti, azad və ədalətli cəmiyyət və s. bu kimi əhəmiyyətini heç vaxt itirməyən ölməz ideyalarla zənginləşdirmiştir. Böyük mütəfəkkirimiz, şairimiz Nizami Gəncəvinin irsi, milli-mənəvi dəyərlərimiz məqalədə geniş şəkildə öz əksini tapmış və tədqiq edilmişdir.

Açıq sözlər: Nizami, lirika, fəlsəfə, qəzel, poemə

SUMMARY

Nizami's heritage and national borders

The article provides a comprehensive analysis of Nizami Ganjavi's work. It is safe to say Nizami Ganjavi is a bright page in the rich artistic creativity of the poet, in the cultural life of Azerbaijan in the XII century.

Nizami Ganjavi is an artistic encyclopedia of the reality and self of Azerbaijan before him. The power of the word is the basis of Nizami Ganjavi's work. For more than nine centuries, the value of the artistic word, directed from different continents of mankind, has been reflected in the magnificent statue of Nizami erected in Azerbaijan.

The son of Azerbaijan, poet and great thinker Nizami Ganjavi, who has been loved for centuries and still conquers hearts, occupies one of the most glorious places in his unique field of art.

Our great poet traces the history of artistic thought to human happiness, a free and just society and so on. Enriched with immortal ideas that never lose their significance. The legacy of our great thinker, poet Nizami Ganjavi, our national and spiritual values are widely reflected and studied in the article.

Keywords: Nizami, lyric, philosophy, ghazal, poem

РЕЗЮМЕ

Наследие Низами и национальные границы

В статье дается всесторонний анализ творчества Низами Гянджеви. Можно с уверенностью сказать, что Низами Гянджеви-яркая страница богатого художественного творчества поэта, культурной жизни Азербайджана XII века.

Низами Гянджеви-это художественная энциклопедия реальности и его доазербайджанского Азербайджана. Сила слова основа творчества Низами Гянджеви. Более девяти веков ценность художественного слова, взгляды с разных континентов были сосредоточены на величественной статуе Низами в Азербайджане.

Сын Азербайджана, поэт и великий мыслитель Низами Гянджеви, которого веками любили и до сих пор покоряют сердца, занимает одно из самых славных мест в своей уникальной области искусства

Наш гениальный поэт прослеживает историю художественной мысли до человеческого счастья, свободного и справедливого общества и так далее. Обогащены бессмертными идеями, никогда не теряющими своей значимости. В статье широко отражены и изучаются наследие нашего великого мыслителя, поэта Низами Гянджеви, наши национальные и нравственные ценности.

Ключевые слова: Низами, лирика, философия, газель, стихотворение

Редактор: Prof. Rüfat Lətif oğlu Hüseynzadə